

लखलखत्या कार्यानं उजळली लाखो जीवनं

नीला शर्मा

जोस अँटोनिओ अँब्रेयू, केन रॉबिन्सन आणि सुगाता मित्रा ही अशा तेजस्वी विचारवंतांची नावं आहेत, ज्यांनी असंख्य बालकांच्या आयुष्यात अक्षरशः दीपोत्सव घडवला. शिक्षणप्रक्रियेतली कोंडी फोडून नवसृजनाच्या सहस्रावधी धारांना वाट करून दिली. जीवनाची सार्थकता कशात आहे, हे नकळतपणे बालकांच्या मनात पेरलं.

‘टेड कॉन्फरन्स’ (TED Conference) या अद्भुत विचारमंथनयज्ञाचं माहात्म्य काही आगळंच आहे. टेक्नॉलॉजी, एंटरटेनमेंट, डिझाईन या तीन शब्दांची आद्याक्षरं घेऊन ‘टेड’ हा शब्द तयार करण्यात आलेला आहे. या व्यासपीठावरून (खरं तर विचारमंचावरून असं म्हणणं जास्त सयुक्तिक ठरावं.) जागतिक पातळीवर विचारवैविध्याची पखरण करणारी व्याख्याने दिली जातात.

यासाठी आमंत्रित केले जाणारे वक्ते आपापल्या क्षेत्रातले दिग्गज असतात. परंपरांची झापडं फेकून देऊन ते निरनिराळ्या गोष्टींकडे अगदीच वेगळ्या दृष्टिकोनांनं बघणारे असतात. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक किंवा शैक्षणिक क्षेत्रांत इतरांना

न दिसणाऱ्या गोष्टी त्यांना दिसत असतात. ‘असं असं आहे,’ म्हणून फक्त आक्रस्ताळेपणा व्यक्त करण्यापेक्षा ‘हे असं असं आहे ते अशा अशा कारणांमुळे आणि ते दूर करण्यासाठी आपण असं असं करायला हवं,’ अशा सुस्पष्ट भाषेत ते समस्या आणि तिच्या निवारणार्थ त्यांना योग्य वाटलेले, त्यांनी अनुसरलेले उपाय सांगत असतात. त्यात बिनबुडाचा स्वप्नवाद नसतो. काल्पनिक सकारात्मकताही नसते. असते ती चौफेर विचार करून त्याआधारे केलेल्या नियोजनाची आखणी आणि त्यानुसार केलेल्या अपार कष्टांची कहाणी. ही कहाणी ‘साठा उत्तरी सुफळ संपूर्ण’ झालेली नसते. ती सफल असते व अव्याहत चालू असते. ती कहाणी ऐकता ऐकता आपण तिच्यात ओढले

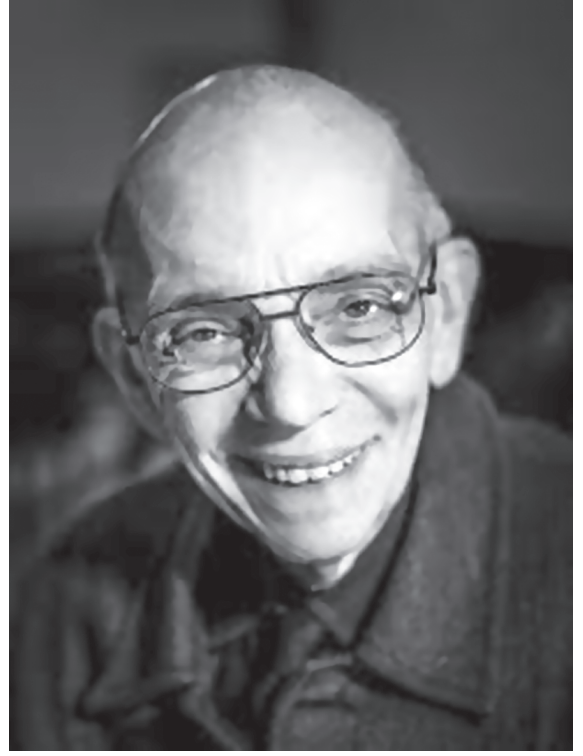
जातो. आपल्या परिसरात तसे काही कारायला उद्युक्त होतो. विचार आणि कृतीचा असा जगभर फैलाव होत जातो.

इंटरनेटवर 'ट्रेड कॉन्फरन्स' हे शब्द टाकून धांडोळा घेतल्यास आजवर सतराशेच्या वर वक्त्यांनी केलेल्या भाषणांच्या ध्वनिचित्रफितींचा खजिनाच सापडतो. बिल क्लिंटन, जेन गुडाल, माल्कम ग्लॅडवेल, अल गोर, गॉर्डन ब्राऊन, रिचर्ड डॉकिन्स, बिल गेट्स यांच्यासारख्या कित्येक विचारवंतांची मांदियाळीच आपल्या हाती लागते. कित्येक वक्ते नोबेल पारितोषिकप्राप्त आहेत. ही व्याख्यानं विनामूल्य पाहता-एकेता येतात. अक्षरशः कोट्यवधी लोकांनी त्यांचा आनंद घेतला आहे. असंख्य लोकांनी त्यांतून प्रेरणा घेऊन आपापल्या जगण्यात, कार्यपद्धतीत बदलही घडवले असतील कदाचित. ही व्याख्यानं निरनिराळ्या भाषांच्या सबटायटल्सच्या माध्यमातून छान समजून घेता येतात.

या व्यासपीठावर भेटणाऱ्या काही अद्भुत व्यक्तिमत्त्वांपैकी एक म्हणजे जोस अँटोनिओ अँब्रेयू अँनसेल्मी हा व्हेनेझुएलातला कलंदर वाद्यवृंद संयोजक. खरं म्हणजे चित्रकार, अर्थशास्त्रज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, कार्यकर्ता आणि राजकीय नेता म्हणूनही त्याची कामगिरी नजरेत भरण्याजोगी आहे. २००९ मध्ये त्याला 'लॅटिन अँकेडमी ऑफ रेकॉर्डिंग आर्ट्स अँड सायन्सेस' ट्रस्टी अवॉर्डनं गौरवण्यात आलं होतं. हा पुरस्कार अत्यंत मानाचा समजला जातो.

१९३९ मध्ये व्हेनेझुएलातल्या वलोरा या शहरात जन्मलेल्या जोस यांनी अर्थशास्त्रातली पदवी मिळवली. 'पेट्रोलियम इकॉनॉमिक्स'संबंधी संशोधनपर प्रबंध लिहून पीएच.डी.ची पदवी प्राप्त केली. सांस्कृतिक खात्याचे मंत्री म्हणून काही काळ काम केलं. संगीत शिकायचं वेड लागल्यावर त्या दिशेनंही भरभक्कम कामगिरी केली. त्यानंतर 'नॅशनल नेटवर्क ऑफ यूथ अँड चिल्ड्रन ऑर्केस्ट्रा ऑफ व्हेनेझुएला' या आस्थापनेद्वारा त्यांनी मुलं व युवकांमध्ये संगीताच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणायच्या दिशेनं ठोस पावलं उचलली. या प्रयोगातून त्यांनी जो कायाकल्प घडवला, त्यासाठी त्यांना कित्येक सन्मान व पुरस्कारांनी गौरवण्यात आलं. हे कार्यच इतकं बहुमोल होतं, की ते सांगायला शब्द थिटे पडावेत.

ट्रेड कॉन्फरन्समधल्या भाषणात ते म्हणतात, "मी लहान होतो, तेव्हा मला संगीतकार व्हावंसं खूप वाटायचं. अखेर मी तो झालोही, ही आनंदाची गोष्ट. संगीत शिकण्यासाठी मला माझ्या घरातली माणसं, माझे शिक्षक आणि सभोवतालच्या सगळ्यांकडून पोषक वातावरण मिळालं. तशीच संधी व्हेनेझुएलातल्या प्रत्येक बालकाला मिळावी, असं मला सतत वाटायचं. यातूनच मला याबाबत भरीव कामगिरी करायची प्रेरणा मिळाली."

जोस अँटोनिओ अँब्रेय

जोस पुढं सांगतात, की व्हेनेझुएलातल्या बालक व तरुणांना संगीत शिकवण्याचा ध्यास त्यांनी घेतला. यासाठी त्यांना सुरुवातीला पन्नास 'म्युझिक स्टॅंड्स' देणगीदाखल मिळाले. त्यावर शंभर मुलं सराव करू शकणार होती. पण या प्रकल्पाचा आरंभ करताना जेमतेम अकराच मुलं आलेली पाहून, ही कल्पनाच गुंडाळावी का, असा निराशाजनक विचारही त्यांच्या मनात येऊन गेला. त्यावर मात करून त्यांनी त्याच रात्री मनाशी असा संकल्प केला, की अकरा तर अकरा. मी याच मुलांकडून अशी कामगिरी करवून घेईल, की जागतिक पातळीवर त्यांची दखल घेतली जाईल. यानंतर अल्पावधीतच त्यांनी त्यांच्या हाती पडलेल्या मुलांना असे पैलू पाडले, की जागतिक पातळीवरील वाद्यवृंद स्पर्धकांमध्ये पाचव्या क्रमांकाचा ऑर्केस्ट्रा म्हणून एका ख्यातनाम समीक्षकानं या कामगिरीची वाखाणणी केली.

या ऑर्केस्ट्रात वर्णभेद नाही. वर्गभेद तर त्याहून नाही. शिकू पाहणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडे संगीतकला शिकायला पैसे आहेत की नाही हा प्रश्नच उद्भवत नाही. त्याच्याकडे ते आत्मसात करण्यासाठी लागणारी हुशारी, एवढीच पात्रता पुरते.

या ऑर्केस्ट्राचा कार्यक्रम अमेरिका आणि युरोपमध्ये झाला तेव्हा असंख्य रसिकांच्या हृदयाचा ठाव घेणारी कला सादर

केन रॉबिन्सन

झाल्याचा अनुभव जो तो श्रोता सांगत सुटला. कार्यक्रम संपल्यावर बराच वेळपर्यंत उभं राहून, टाळ्या वाजवत मानवंदना देणारे श्रोते जिथंतिथं भेटले. वादकांनी घातलेली जॅकेट्स मिळवण्यासाठी त्यांची झुंबड उडाली. गायक-वादकांना भेटायला रस्त्यावर गर्दी उसळायची. हे सारं उत्कृष्ट सादरीकरणामुळे तर घडलंच, पण वादक आणि श्रोते यांच्या मनातले अनोखे भावबंध हे गारुड करत होते. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गटातल्या मुलांनी ही किमया घडवल्याबद्दलचं नवल ऐकणाऱ्यांना खुळावत होतं. नादावत होतं.

जोस म्हणतात, “आमच्या या ऑर्केस्ट्रातल्या प्रत्येक कलावंताची कहाणी ऐकण्याजोगी आहे. ती हृदय हेलावून टाकणारी आहे. या प्रत्येकाचं मला अप्रूप वाटतं. आमचे हे कार्यक्रम म्हणजे या मुलांना सामाजिक अस्तित्व मिळवून देण्याचीच मोहीम आहे. या सांगीतिक विकास प्रक्रियेतून मुलांचा बौद्धिक आणि भावनिक विकास होतो आहे. आपणही कुणीतरी आहोत, आपल्यातही काहीतरी आहे, चांगलं काहीतरी आहे, ते शोधून त्याचा विकास करायचा आहे, ही जाणीव त्यांना यातून होते. शिकणं-शिकवणं आणि नेतृत्वगुण यासाठी लागणारी गुणवत्ता त्यांच्यात उन्नत होत जाते. जबाबदारी, बांधिलकी, औदार्य आणि समर्पित असणं म्हणजे काय हे त्यांना आतूनच कळायला लागतं. सामूहिकरीत्या एखादं ध्येय साध्य करताना त्यात आपलं व्यक्तिगत योगदान काय असावं, याचं त्यांना भान येऊ लागतं. या साऱ्यातून त्यांची आत्मप्रतिमा उंचावते.

आत्मविश्वास वाढीस लागतो.”

जोस सांगतात, की कोलकात्याच्या मदर तेरेसांच्या काही गोष्टी माझ्या मनावर परिणाम करून गेल्या आहेत. दारिद्र्यातलं सगळ्यात वाईट काय? खायला भाकर आणि डोक्यावर छप्पर नाही, एवढंच नाही. आपण सर्वस्वी तुच्छ आहोत, आपली कुणालाच किंमत नाही, ही जाणीव अत्यंत क्लेशकारक आहे. या ऑर्केस्ट्रातच्या माध्यमातून मुलांचा सर्वांगीण विकास घडून आला. त्यांच्यातल्या प्रत्येकाला स्वतःची खास ओळख पटली. त्यांची खास ओळख जगालाही पटली. ‘आपण कुणीच नसण्या’पासून ते ‘आपण कुणीतरी खास आहोत’ इथपर्यंतचा त्यांचा प्रवास घडला. एकदा का कुणाही मुलाच्या लक्षात आलं, की त्याचं अस्तित्व त्याच्या कुटुंबासाठी महत्वाचं आहे, त्यानंतर तो स्वतःमध्ये अधिकाधिक सुधारणा घडवायचा प्रयत्न करू लागतो. स्वतःच्या, कुटुंबाच्या आणि समाजाच्या भल्याचा विचार करत त्यासाठी धडपडू लागतो.

आमच्या ऑर्केस्ट्रात अशी मुलं घडतात म्हणजे नेमकं काय होतं? तर संगीताच्या माध्यमातून त्यांना नवी स्वप्नं, नवी ध्येयं दिसू लागतात. ती पुरी करण्याची उमेद वाढू लागते. ही मुलं घरी आपापल्या वाद्यवादनाचा सराव करताना त्यांच्या घरातले ते मन भरून ऐकतात. त्यांच्या मनात त्या मुलाबद्दल किंवा मुलीबद्दल अभिमान दाटून येतो. घरच्यांच्याही मनात सकारात्मक भावना निर्माण होऊ लागतात. या मुलांसाठी मग आर्थिक दारिद्र्य राक्षसासारखं राहत नाही. त्यांना संगीत शिकवण्याच्या क्षणापासून त्यांच्यात निराळीच श्रीमंती रुजू लागते. व्यावसायिक पातळीवर प्रगती करत ही मुलं पुढं पुढं जाऊ लागतात, तेव्हा ते जीवनाचा खराखुरा आनंद घेणारे, जीवनाचा सार्थ उपयोग करणारे नागरिक होऊ लागलेले असतात. मला असं आवर्जून सांगावंसं वाटतं, की कुणाही मुलाला त्याच्या आयुष्यात नंतर वाईट सवयी, हिंसा, वेश्यावृत्ती वगैरे साऱ्या होत्याचं नव्हतं करून टाकणाऱ्या गोष्टींपासून वाचवायची अमोघ शक्ती संगीतात आहे, असं जोस भरभरून बोलतात.

टेड कॉन्फरन्समध्ये देदिप्यमान विचारांची अफलातून मांडणी करून गेलेला आणखी एक अवलिया म्हणजे केन रॉबिन्सन हा शिक्षणतज्ज्ञ. १९५० मध्ये जन्मलेली ही वल्ली, लेखक आणि वक्ता म्हणून तर प्रसिद्ध आहेच. याखेरीज ते कलेच्या शिक्षणासंदर्भात विश्वविख्यात सल्लागार मानले जातात. सध्या ते लॉस एंजेलिसमध्ये वास्तव्याला आहेत. त्यांचं बालपण कष्टकरी कामगार कुटुंबात गेलं. सात भावंडांमधले केन यांना पोलिओनं ग्रासलं. त्यानंतर पोलिओग्रस्तांसाठीच्या विशेष शाळेत त्यांचं शिक्षण झालं. नंतरच्या काळात इंग्रजी साहित्य या विषयात त्यांनी पदवी घेतली. नाटक या विषयाचा विशेष

अभ्यास करून बी.एड. ही पदवी घेतली. त्यापाठोपाठ 'नाटक व रंगभूमीचा शिक्षणप्रक्रियेत उपयोग' या विषयावर अभ्यासपूर्ण प्रबंध लिहून पीएच.डी. मिळवली.

इंग्लंड व वेल्समधल्या शालेय शिक्षणात कलेच्या व्यापक समावेशावर आधारित प्रकल्पाचे संचालक म्हणून केन यांनी काम पाहिलं. सुमारे दोन हजार शिक्षक, कलावंत व प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांसोबत त्यांनी या प्रकल्पासाठी काम केलं. याचा प्रभाव इंग्लंडमधल्या शालेय अभ्यासक्रमावर पडल्यावाचून राहिला नाही. यूकेमधल्या 'आर्ट्सवर्क' या अध्यासनाचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी काम केलं. हाँगकाँगच्या 'अँकेडमी फॉर परफॉर्मिंग आर्ट्स'साठी त्यांनी सल्लागार म्हणून काम पाहिलं. वॉरविक विद्यापीठात तब्बल बारा वर्षे ते शिक्षण या विषयासाठी प्राध्यापक म्हणून जबाबदारी पार पाडत होते. आणखी अनेक विद्यापीठांशी 'कला व शिक्षण यांचा परस्परसंबंध'बाबत निरनिराळ्या पदांवरून त्यांनी भरावी कामगिरी केलेली आहे. टेड कॉन्फरन्स-मध्ये ते लोकप्रिय वक्ता ठरले. त्यांनी या व्यासपीठावरून तीनदा विचार मांडले. त्यांपैकी 'मुलांमधली सर्जनशीलता शाळा नष्ट करतात' या विषयावरील भाषणाला प्रचंड दाद मिळाली. ते नेटवरून आजवर कोट्यवधी लोकांनी ऐकलं आहे.

केन म्हणतात, "प्रत्येक मुलात उपजतच अनेक गोष्टींचं चातुर्य असतं. आपण मात्र ते निष्ठुरपणे खुडून टाकतो. मला असं वाटतं, की शिक्षण घेताना साक्षरतेएवढंच कलेचंही महत्त्व आहे. आपण त्याला न्याय द्यायला हवा. याशिवाय आणखी एक मोलाची बाब म्हणजे, मुलं चुका करायला घाबरत नाहीत. चूक झाली तर मुलं पुन्हा नव्यानं काहीतरी करून बघायची संधी घेतात. पण मुलं मोठी होत जातात, तशी ही क्षमता घालवून बसतात. अशी क्षमता गोठवून टाकणं म्हणजे सर्जनशीलता कोंडून टाकणं. आपण कंपन्या चालवातानाही हेच करतो आणि नवसर्जनाचे मार्गच बंद करतो. शिक्षण-व्यवस्थेतही हेच बघायला मिळतं. मुलांनी चुकाच करता कामा नये; थोडक्यात, त्यांनी नवीन काही सापडण्याची वाटच टाळायला हवी, याची काळजी घेतली जाते."

पिकासोसारख्या थोर चित्रकारानं म्हणून ठेवलंय, की प्रत्येक मुलात कलावंत दडलेला असतो. प्रश्न एवढाच आहे, की आपण लहानाचे मोठे होत जातानाही हा कलावंत जिवंत कसा ठेवयचा? आपण सृजनाची कास न धरताच मोठे होत जातो. खरं म्हणजे, आपण आपलं सर्व शिक्षण घेताना सृजनानंदाची दारचं घट्ट मिटून टाकतो. तसंच आपल्याला शिकवलं जातं.'

केन सांगतात, की जगात कुठंही गेलात तरी विषयांच्या ठरावीक साच्याचा प्राधान्यक्रम बघायला मिळतो. गणित सगळ्यांच्या डोक्यावर. मग भाषा. नंतर मानव्य विद्याशाखा

आणि सर्वात शेवटी कला. एवढंच नाही, तर पुन्हा कलेच्या शिक्षणातही प्राधान्यक्रम बघायला मिळतो. नाटक व नृत्यापेक्षा चित्रकला व संगीत या विषयांना जरा जास्त भाव दिला जातो. प्रत्येक मुलाला रोज गणित शिकवतात तसं रोज नृत्य शिकवण्याची व्यवस्था कुठल्याच शाळेत का नसते? गणित महत्त्वाचं आहेच; पण नृत्यही काही कमी महत्त्वाचं नाही. मुलांना मुभा मिळाली तर सदासर्वकाळ नाचत राहायला त्यांना आवडतं. आपणा सर्वांना आपापला देह आहे. त्याच्या ठरावीकच प्रकारच्या हालचालींमध्ये आपण का स्वतःला बांधून घेतो? शिक्षणाकडे सर्वांगीण दृष्टिकोनातून बघण्याऐवजी आपण एवढ्या परकेपणानं का बघतो?

केन म्हणतात, "सर्वांसाठी शिक्षण हा विचार एकोणिसाव्या शतकाआधी नव्हताच. औद्योगिकीकरणाच्या गरजेपोटी तो आला. सर्वांसाठी शालेय शिक्षणात पुस्तकांवर भर दिला जातो. कामाच्या जागी उपयोगी पडणाऱ्या विषयांना वरचा दर्जा दिला गेला. यापेक्षा वेगळ्या गोष्टींची आवड असेल आणि त्या जोपासायच्या मागं एखादं मूल लागलं असेल, तर त्याला सभोवतालची माणसं लगेच धोका लक्षात आणून देतात. "अरे, या भलत्याच गोष्टींमागं लागलास तर मोठा झाल्यावर तुला कुठलंच काम मिळणार नाही. मग तू पोट कसं भरशील?" बरं, शालेय शिक्षणासाठीचा अभ्यासक्रमही अशा काही खुबीनं आखलेला असतो, की पुढं महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी तो पायरी ठरावा. यात शिवाय गुणवत्तेपेक्षाही उत्तरपत्रिकेतल्या गुणांना अतोनात महत्त्व दिलं जातं. कलेसंबंधीची मूल्यं मुलांच्या मनात रुजवलीच जात नाहीत. या तऱ्हेनं शिकून पदवी मिळवूनसुद्धा आज प्रत्येकाला काम मिळतं आहे, असं चित्र नाहीच. हे लक्षात घेऊन आपण सगळ्यांनी बुद्धिमत्तेकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोन नीट तपासून घ्यायला हवा. आपल्या मुलांना आपण ज्या प्रकारचं शिक्षण आज उपलब्ध करून देतो आहोत, त्याच्या मूलभूत तत्वांचा कालसापेक्ष विचार करण्याची गरज आहे. आपल्या बुद्धिमत्तेचा संबंध कित्येक प्रकारच्या क्रियांच्या आंतरिक पातळीवरील परस्परसंबंधांशी आहे. कप्पेबंद पद्धतीनं शिकून बुद्धिमत्तेला खतपाणी घालता येत नाही.

टेड कॉन्फरन्समध्ये सहभागी झालेल्या अशा कित्येक प्रतिभावंतांची भाषणं ऐकणं, त्यांची इंग्रजीत दिलेली संहिता वाचणं, त्यावर मनन करणं व इतरांना त्याबद्दल सांगणं ही नेटनं उपलब्ध करून दिलेली मेजवानीच म्हणायला हवी. तिचा पुरेपूर आनंद घेत या वैचारिक सफरीवर एक फेरफटका मारून तर बघा!

neela5sharma@gmail.com

मनोविकास
प्रकाशन

दीपावली विशेषांक
२०१४

१६९